

періодизаційних схем для значних територіальних областей — актуальне завдання майбутніх досліджень.

Щодо абсолютного датування пізньопалеолітичних пам'яток то, як відомо, до появи дуже поширених і «модних» визначень дат за C_{14} пізній палеоліт датували часом 40—15 тис. років. Тепер він датується часом близько 35—10 тис. років. В цілому з цими датами можна погодитися. Проте стосовно конкретних абсолютних дат окремих пам'яток, встановлюваних фізико-хімічними методами C_{14} , та їх відносним датуванням в системі пам'яток (за археологічними даними) нерідко існують значні розходження. Метод C_{14} , напевно, правильний і перспективний, але ще не досить досконалий, і тому його визначення не завжди є достатньо переконливими і беззастережними. Абсолютне датування пам'яток ще вимагає значної праці спеціалістів різних наук.

Такі деякі з основних результатів вивчення пам'яток і наукових проблем пізнього палеоліту на Україні.

Українське палеолітознавство є складовою частиною всього радянського палеолітознавства, справою всіх радянських спеціалістів з палеоліту. Досягнення в цій галузі здобуті спільними зусиллями шляхом всебічного наукового співробітництва.

Співдружність палеолітознавців різних республік Радянського Союзу — яскраве свідчення братерської дружби народів нашої великої багатонаціональної держави.

и. г. шовкопляс

Некоторые вопросы изучения позднего палеолита на Украине за годы Советской власти

Резюме

Изучение памятников позднего палеолита на Украине продолжается уже в течение столетия, но широкие, в том числе монографические, их исследования и превращение палеолитоведения в раздел науки о древнейшем прошлом человечества осуществлены только в годы Советской власти. Советское палеолитоведение прошло в своем развитии длинный и сложный путь от простого накопления фактов до постановки и решения многих важных теоретических вопросов.

Исследование многих позднепалеолитических памятников в различных районах Украинской ССР и на соседних территориях позволили осветить многие стороны хозяйственной и общественной жизни, быта и духовной культуры древних родовых коллективов первобытных людей. К ним относятся, в частности, установление локального характера развития культуры и выделение на этой основе отдельных территориальных этнокультурных областей, выявление сложных хозяйственно-бытовых комплексов на стоянках и установление изменения их характера в течение позднего палеолита, определение характера позднепалеолитических жилищ и поселений, дающих основания для предположения существования древнейших парных семей уже в эту отдаленную историческую эпоху, и др.

Успехи в изучении позднего палеолита на Украине являются результатом совместных усилий и научного сотрудничества всех советских палеолитоведов.

Л. І. КРУШЕЛЬНИЦЬКА

Пам'ятки могилянського типу

В археологічних працях останніх років, де розглядаються питання походження культур залізної доби України і етногенезу їхніх творців, значну увагу приділено пам'яткам передскіфського і скіфського періодів Волині та Полісся. На думку дослідників, вказані старожитності

відіграли неабияку роль у формуванні послідовних культур цієї території, що, в свою чергу, пов'язано з важливою проблемою — походженням слов'ян¹.

Однією з пам'яток ранньозалізного періоду, яка неодноразово згадувалася радянськими і польськими археологами², є могильник поблизу с. Могиляни Острозького району Ровенської області. Ця пам'ятка, її дещо оригінальний керамічний комплекс заслуговує повнішої публікації, тим більше, що в нашому розпорядженні є зараз нові матеріали, зібрані як в результаті додаткових розкопок на самому могильнику, так і розвідкових робіт на інших пам'ятках Західної Волині з керамікою, близькою до посуду могильника. Могильник займає західну частину дюнного підвищення на території села. Він був відкритий у 1953 р. під час будівництва нової школи, а перші розкопки його провів у 1955 р. М. Ю. Смішко. Їх результати частково опубліковані³.

З тогочасних досліджень слід згадати поховання № 1 — найтипівіше для цієї пам'ятки. Воно залягало в неглибокій ямі (0,5 м), складалося з шести посудин: чотирьох цілих і двох у фрагментах. Центральне місце займала велика урна видовженої тюльпаноподібної форми, прикрашена двома валиками (рис. 1, 1). Всередині були покладені в анатомічному порядку не повністю спалені кістки дитини, поверх їх лежав майже цілий череп. Поховання прикривав менший горщик, вкладений в урну догори дном.

В розкопі I, на глибині 0,4—0,8 м, М. Ю. Смішко виявив сліди культурного шару: залишки тваринних кісток, вкраплення глиняної обмазки та численні уламки посуду, серед якого переважали тюльпаноподібні горщики і великі конічні миски. Там же знайдено фрагменти біконічних посудинок-кубків (рис. 1, 16, 17) і глиняне прясло (рис. 1, 15). Це наводить на думку про наявність поруч з могильником поселення, пошуки якого, однак, не мали успіху.

Дальші дослідження пам'ятки відновлено у 1970 р. експедицією Державного Ермітажу під керівництвом К. В. Каспарової. На поширеній площі розкопу I, крім низки поховань зарубинецької культури, відкрито ще вісім поховань початку доби заліза.

Поховання № 1, зруйноване, залягало на глибині 0,5 м. Розкидані кальциновані кістки супроводжувались одним горщиком із знищеною верхньою частиною. Він має характерну для кераміки цієї пам'ятки видовжену форму і на опуклості тулуба прикрашений гладким відтягнутим валиком. Поверхня горщика гладка, світло-коричнева.

Поховання № 2, теж зруйноване (глибина 0,5 м), складалося з перепалених кісток і окремих фрагментів мисок та частини високого, майже банкоподібного, горщика. Фактура його поверхні така сама, як у попереднього.

Поховання № 3 (0,5 м) — скупчення дрібних перепалених кісток, біля яких збереглися в уламках частина біконічного горщика та дві великі миски. Одна з них чорно-сіра, пролощена з внутрішнього боку, вінець нахилений до середини. Друга світло-коричневого кольору, з широкими горизонтально сформованими вінцями і виступами на зовнішньому краї (діаметр вінець 40 см) (рис. 3, 12).

¹ П. Н. Третьяков. Финно-угры, балты и славяне на Днепре и Волге. М., 1966, стор. 195, карта, рис. 56.

² О. І. Тереножкін. Пам'ятки скіфів-орачів в Південному Поліссі.— Археологія, т. XIX. К., 1965, стор. 26—29; Я. Домбровский. Проблемы восточных связей лужицкой культуры.— СА, № 3. М., 1970, стор. 86; Z. Bukowski. Studia nad południowym i południowo-wschodnim pograniczem kultury łужицkiej. Wrocław — Warszawa—Kraków, 1968, стор. 469.

³ М. Ю. Смішко. Погребения раннежелезного века в с. Могиляны Ровенской области.— КСИА АН УССР, вып. 7. К., 1957, стор. 54—57. Всього виявлено чотири поховання, але в публікацію увійшло три.

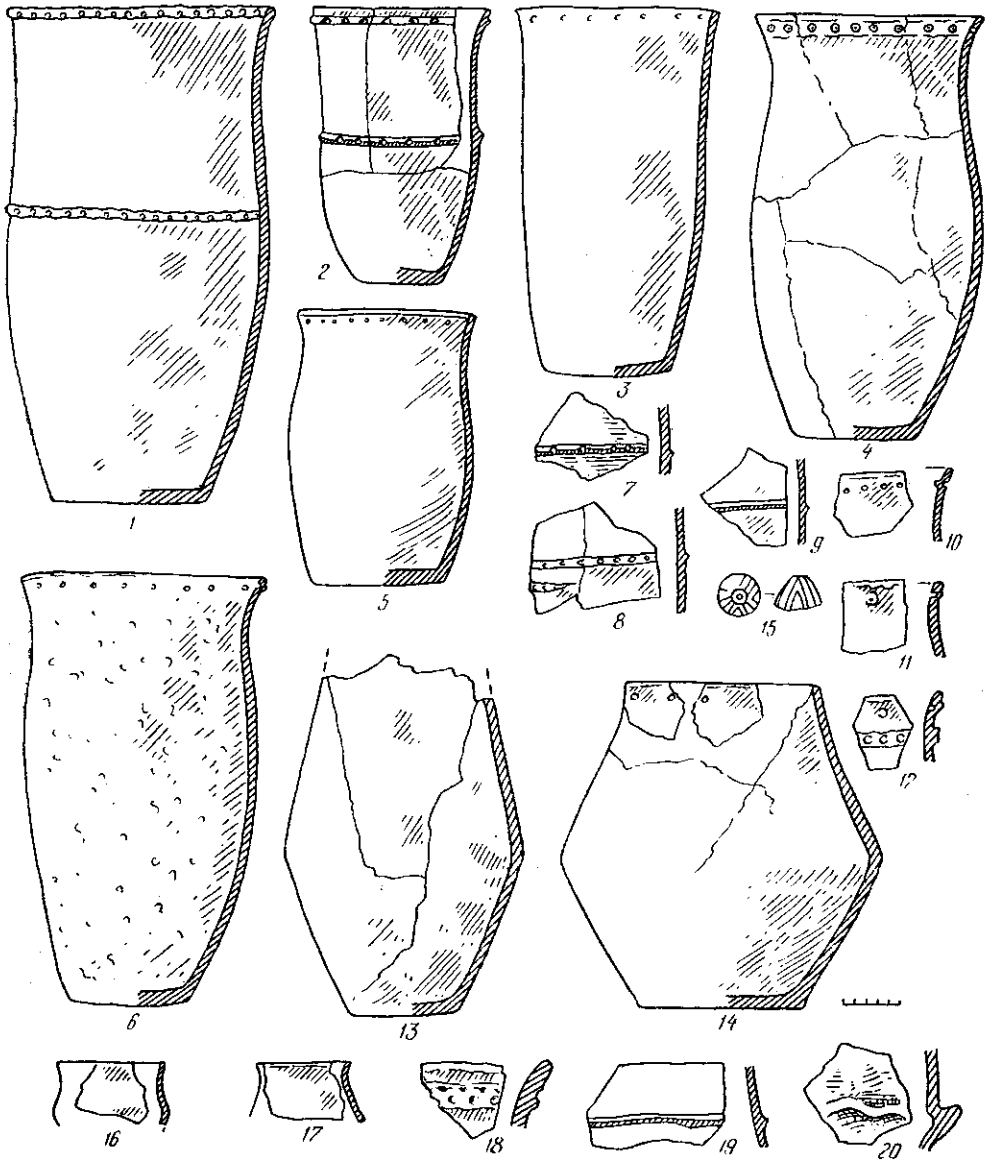

Рис. 1. Тюльпаноподібні горщики I групи та інші типи кераміки:

1-3, 5 - Могиляни; 4, 8, 9 - Великий Олексин; 6 - Більче; 7, 10 - Крилів; 11 - Мирогоща; 12 - Липа; 19 - Виля. Інші типи кераміки: 13-17 - Могиляни; 18 - Липа; 20 - Лепесівка.

Поховання № 4 з трупоспаленням в урні (0,8 м). Уламки перепалених людських кісток заповнювали велику миску. Серед них зібрано уламки ще однієї, меншої миски, яка, можливо, прикривала колись більшу. Урна сіро-коричнева, конічної форми, з різко нахиленими до середини вінцями і потовщеним у центрі денцем (рис. 3, 4). Миска в уламках, червоно-коричнева ззовні і бура всередині, мала, як виняток, горбкувату поверхню. На південь розчищено ще кілька посудин. Велика світло-коричнева конічна миска з нахиленими до середини вінцями і виступами по їхньому зовнішньому краю (рис. 3, 3) була прикрита частиною другої аналогічної миски. Поряд з ними стояв тюльпаноподібний горщик з двома ребристими валиками на гладкій світло-коричневій поверхні (рис. 1, 2). Він був теж прикритий мискою — темно-цеглистою, невеликою, з профільованим денцем і ледь хвилястими вінцями (рис. 3, 6).

Поховання № 5. На глибині 0,5 м виявлено високий тюльпаноподібний горщик (рис. 2, 1), в якому був другий, вкладений догори дном (рис. 1, 5). Останній прикривав майже цілий кістяк дитини. Над обома горщиками була перевернута догори дном частина великої миски (діаметром 50 см). Горщик-урна — гладкий, світло-коричневий, з темно-сірими плямами, має під вінцями ребристий валик. Менший — світло-коричневий, злегка пролощений, з рядком дрібних отворів під вінцями.

Поховання № 6 (0,5 м). Горщик-урна гладкий, коричневий, горішня частина пошкоджена. На тулубі є валик, кінці якого заходять один за одиний (рис. 2, 2). Крім урни, тут були уламки стрункого горщика з потовщеним краєм вінець і ямками на ньому.

Поховання № 7 (0,6 м). Урна біконічної форми, теж гладка, з світло-коричневою поверхнею (рис. 1, 14). Накривала її велика частина сіро-чорної лощеної миски конічної форми, яка була прикрита ще однією великою мискою, перевернутою догори дном. Остання темна, має нахилені до середини вінця. В урні містилися не повністю спалені кістки дитини. Поховання супроводжувалося невеликим банкоподібним (майже циліндричним) горщиком і мисками, виявленими в уламках.

Поховання № 8 (0,5 м), зруйноване, складалося з уламків кількох посудин, що лежали поруч з перепаленими дрібними кістками. Кераміку репрезентують два високих тюльпаноподібних горщики і п'ять мисок, одна з яких має виступи по краю денця, інша прикрашена на горизонтально сформованих вінцях косими канелюрами (рис. 3, 2), ще одна має ямки на перегині зовнішнього краю вінець (рис. 3, 16).

Щодо обряду поховання могилянського некрополя можна зробити такі висновки: кремація відбувалася, очевидно, поза основною площею могильника. Спалені залишки були поховані в урнах (в окремих випадках, можливо, зсипалися в купку просто на землю). Урни, прикриті зверху великим уламком або цілою мискою, і біля них посудини-приставки (1—7 штук), стояли в неглибоких ямах (0,5—0,8 м). Відстань між окремими похованнями — приблизно 1,5—2,5 м. Іноді спалені кістки були прикриті другим, дещо меншим горщиком, покладеним в урну догори дном.

Цікавою особливістю поховального обряду є неповна кремація дитячих залишків або збереження при спалюванні цілого черепа⁴. Привертає увагу й те, що на 12 виявлених в Могилянах похованнях (з них дев'ять краще збережених) чотири були дитячими.

Крім посуду, на могильнику знайдено одну кістяну підвіску⁵ і гли-

⁴ Поховання в урнах з недопаленими дитячими кістками відомі на деяких пам'ятках бронзової доби з території Чехословаччини, наприклад, з Іване (Моравія) і Великих Косталян (Словаччина), на могильнику в Градіско поблизу Кромежіжа (M. G e d l. Szkieletowy obrządek pogrzebowy w kulturze łuzyckiej.— Zeszyty naukowe Uniwersytetu Jagellońskiego. Prace archeologiczne, z. 6. Kraków, 1964, стор. 117, 118).

⁵ М. Ю С м и ш к о. Погребения..., рис. 2, стор. 57.

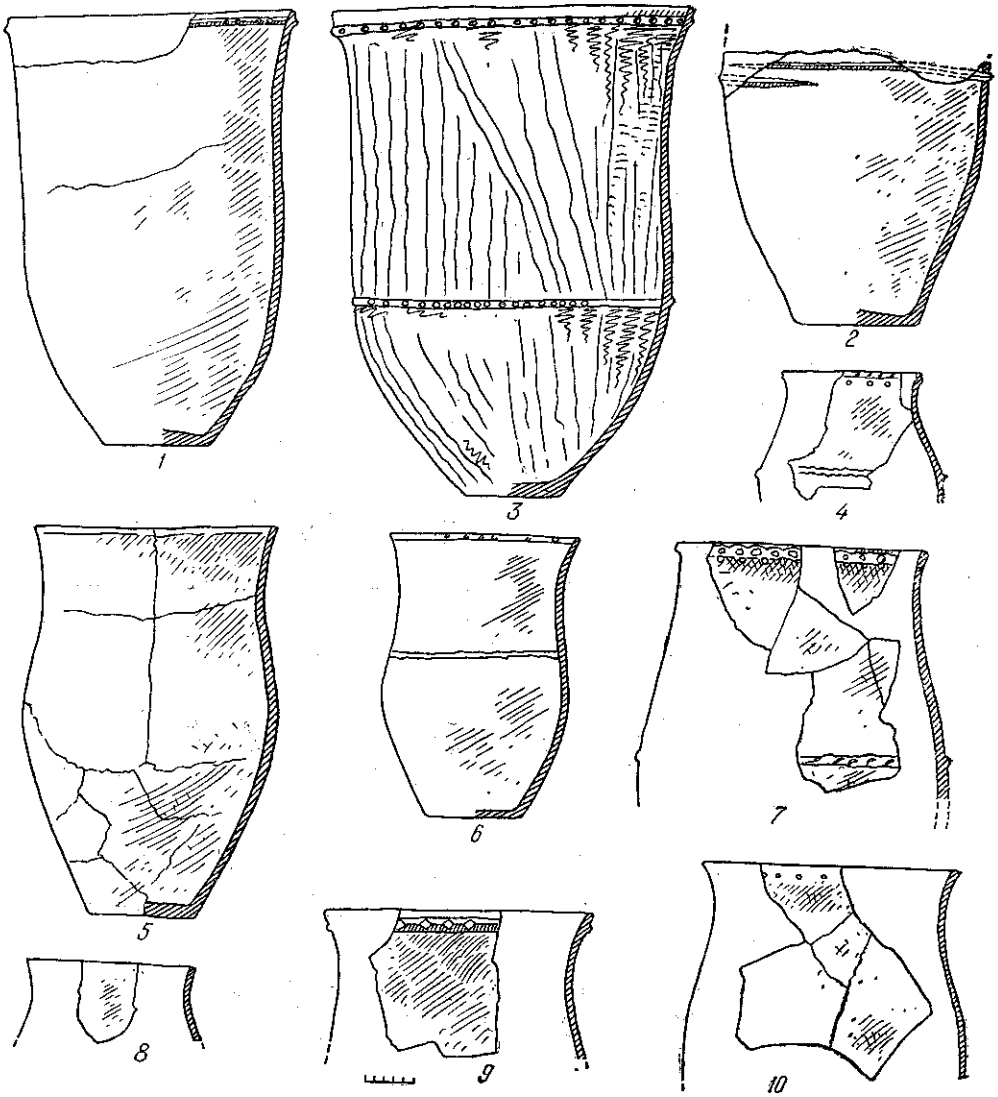

Рис. 2. Тюльпаноподібні горщики:

II група: 4, 7 — Лепесівка; 5 — Зозів; 6, 8 — Могиляни; 9, 10 — Великий Олексн. III група. 1, 2 — Могиляни; 3 — Крилів.

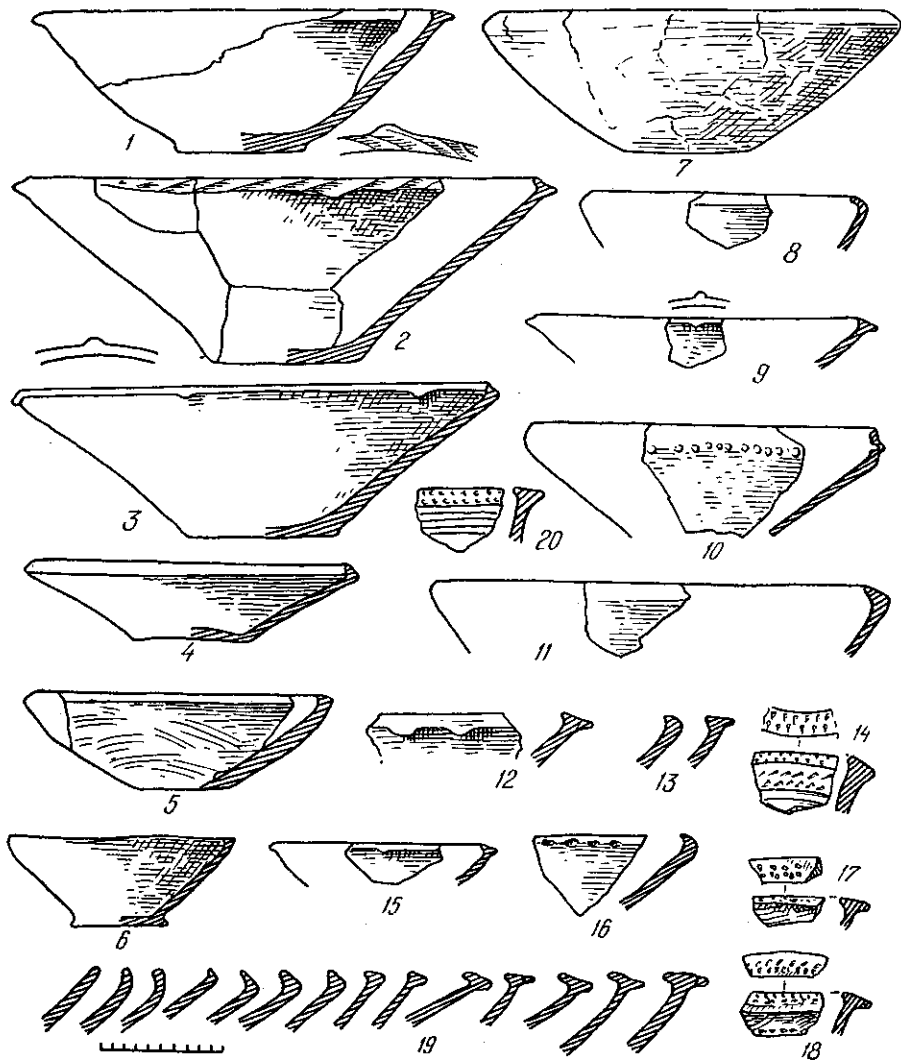

Рис. 3. Миски:

1—6, 12, 15—19 — Могилани; 7, 14 — Тетерівка; 8, 13 — Нітшин; 9, 10 — Лепесівка; 11 — Корчак; 20 — Харалуг.

няне прясло конічної форми, прикрашене лінійним орнаментом (рис. 1, 15). Тому кераміка є для нас єдиним критерієм для визначення культури і хронології досліджуваної пам'ятки.

Кераміка з Могилян має в глині домішки шамоту і кварцу, але трапляються також дрібні зерна жорстви і слюди. Поверхня посуду майже вся гладка (за винятком однієї миски), у горщиків — коричнева, різних відтінків, іноді з темнішими плямами, у мисок — сіра, коричнева, бура або чорна, легко пролощена.

Горщики здебільшого високі, мають струнку тюльпаноподібну форму з більш або менш опуклим тулубом. За формою їх можна поділити на три групи: I — високі, зі струнким, майже циліндричним тілом і легко розхиленими вінцями (рис. 1, 1—3, 5); II — виразної тюльпаноподібної форми з розхиленими вінцями, дещо звуженою шийкою і ширшими, іноді дещо опуклими бочками (рис. 2, 6); III — тюльпаноподібні з широкою шийкою та відносно малим денцем (рис. 2, 1—2).

Горщики прикрашені отворами і валиками. Валики тонкі, наліплені або відтягнуті, ребристі (тригранні в перерізі), гладкі або карбовані відбитками пальців і нігтів. Розміщені вони під вінцями (у двох випадках — на краю вінець) і дещо вище максимальної ширини горщика. Кінці валиків, що розташовані на тулубі, часто розімкнуті, заходять один за один (рис. 2, 2).

Невелику керамічну групу становлять біконічні горщики. Один з них зберігає характерну для Могилян видовжену форму, з ледь позначеною переломом опуклістю тулуба (рис. 1, 13), два інші репрезентують класичну біконічну форму (рис. 1, 14), походження якої пояснюється звичайно впливами лужицької культури⁶.

Найчисленнішими на могильнику і, мабуть, такими, що найкраще характеризують його керамічний комплекс, є миски. Вони великі, широкі, на відносно малому денці, плоскому або легко профільованому (рис. 3). Зразки вінець вказують на значну різноманітність форм: від рівних до загнутих, з виступами. Основними є дві: 1) різко загнуті до середини і 2) вінця, край яких закінчується широкою, горизонтальною або дещо скісно сформованою площиною, навислою з обох боків стінок. На зовнішньому її краї є чотири, іноді п'ять поодиноких або подвійних виступів (рис. 3, 1—4, 19). В окремих випадках миски прикрашені орнаментом — заглибленими рисками, ямками і нарізами (рис. 3, 16—18).

Порівняння могилянської кераміки з посудом інших пам'яток ранньозалізного періоду показує, що, крім загальнопоширених прийомів у формуванні й орнаментатії, вироби з Могилян мають свої особливості. Так, тюльпаноподібні горщики I і III груп значно стрункіші від тих, що поширені на синхронних пам'ятках лісостепової зони, як і горщиків сусідньої із заходу висоцької культури. Можливо, що зразки формування цих горщиків було перейнято від попередніх культур, наприклад білогрудівської, зокрема її північної групи, де подібні посудини характерні видовженим тілом (діаметр вінець втриє менший від їхньої висоти)⁷. Посуд цього типу наявний в даному районі й у більш ранній час — в комарівській культурі. Для прикладу можна згадати високі тюльпаноподібні горщики з Костянця, Кутянки Ровенської, Гірки-Полонки, Черська Волинської областей⁸.

Горщики II групи, зокрема з валиками на тулубі, близькі в загальних рисах до посуду багатьох пам'яток лісостепового Правобережжя, в тому числі до виділених К. Ф. Покровською комплексів жаботинського

⁶ Я. Домбровський. Проблемы..., стор. 86.

⁷ С. С. Березанська. Кераміка білогрудівської культури (за матеріалами розкопок с. Собківка).— Археологія, т. XVI, К., 1964, стор. 66, 68.

⁸ І. К. Свешніков. Розкопки в Костянці на полі Лиственщина.— АП УРСР, т. I, К., 1952, стор. 135, табл. II, рис. 13, 14; I. K. Swiesznirow. Kultura komarowska.— Archeologia Polski, t. XII, z. 1. Wrocław—Warszawa—Kraków, 1967.

етапу⁹. Але й тут є відмінність — переважно у витонченішому формі вазони стінок могильнянських зразків і орнаментации їх вузькими, гладкими валиками або такими, що зрідка розчленовані ямками. Ці деталі також вказують на можливість збереження в цьому районі традицій, які сягають кінця бронзового періоду.

Серед синхронних пам'яток численні аналогії горщиків з такими валиками є, насамперед, у північних окраїнах Лісостепу (Тетерівка¹⁰, Корчак, Вили¹¹, Ворошилівка¹²), поселеннях на р. Гнилоп'яті Житомирської, Волхівці і Нітишин Хмельницької областей¹³, як і на пам'ятках Західної Волині (Крилів, Великий Олексин, Зозів Ровенської області та ін.) (рис. 1, 7—9, 19).

Ще одна деталь дає підставу пов'язувати походження могильнянської кераміки з північною групою білогрудівської культури — це орнаментация горщиків гладкими, незізмкнутими валиками, кінці яких заходять один за один (рис. 2, 2)¹⁴.

Немає певності у тому, що наявні в могильнянському комплексі біконічні горщики насправді, як припускають деякі дослідники, з'явилися внаслідок безпосередніх контактів з лужицькою культурою. Біконічні горщики з лужицьких пам'яток Західної Волині, які відрізняються від могильнянських, мають заокруглені й роздуті бочки, а вище їхньої опуклості часто розташовані вушка. Саме такий горщик-урна походить з територіально найближчої до Могильнян пам'ятки у Вербні¹⁵. Тому, на наш погляд, можна говорити про зв'язки з висоцькою культурою, зокрема на пізньому етапі розвитку останньої, де ці форми були засвоєні раніше (Жуличі¹⁶, Лагодів¹⁷, Пліснесько¹⁸, Вікнини Великі¹⁹). Це імовірно і з огляду на синхронність обох культур (протягом певного етапу). Крім того, біконічна форма посуду не була рідкістю і в білогрудівському часі. Не виключено, що походження таких горщиків у Могильнях, зокрема екземплярів з видовженим тулубом, слід пояснювати дальшою і лише дещо видозміненою континуацією даної форми у ранньозалізному періоді.

Значно складнішим є питання про походження могильнянських мисок, особливо з широкими краями вінець. Такі миски, невідомі поки що серед керамічних комплексів раніших культур на цій або близькій до неї території, а схожі за будовою вінець з пам'ятками Тясминських городищ²⁰, з'являються, мабуть, пізніше від могильнянських. Подібно сформовані вінця бувають лише у горщиків комарівської культури²¹ (рис. 3, 14, 20). Близьким до комарівського можна вважати орнамент на деяких могильнянських мисках (рис. 3, 17, 18).

⁹ Е. Ф. Покровская. К вопросу о сложении культуры земледельческих племен Правобережного Приднепровья (бассейн р. Тясмин) в VIII—VII вв. до н. э. Автореф. К., 1953; О. І. Тереножкін. Пам'ятки скіфів-орачів..., стор. 29.

¹⁰ В. Б. Никитина. Поселение раннего железного века на р. Тетерев.—КСИА АН СССР, № 119. М., 1969, стор. 84, рис. 40, 6.

¹¹ З розкопок І. П. Русанової. Матеріали не опубліковані, зберігаються у фондах ІА АН СРСР.

¹² С. С. Березанська. Поселення раннього залізного віку в Житомирській області.— АП УРСР, т. VI, 1956, стор. 49, табл. 1, 24.

¹³ О. І. Тереножкін. Пам'ятки скіфів-орачів..., рис. 3, 2—6; 5, 1; 7, 17.

¹⁴ С. С. Березанська. Кераміка..., стор. 68.

¹⁵ Фонди Дубнівського історико-краєзнавчого музею, № $\frac{5447}{8995A}$.

¹⁶ Розкопки автора 1969 р. Матеріали не опубліковані.

¹⁷ Розкопки автора 1966 р.

¹⁸ І. Д. Старчук. Розкопки городища Пліснеська в 1947—1949 рр.— АП УРСР, т. 3. К., 1952, табл. 1, 3.

¹⁹ М. Ю. Смішко. Селище доби поховань у Вікнинах Великих.— Археологія, т. 1. К., 1947, табл. I, рис. 12.

²⁰ І. Фабриціус. Тясминська експедиція.— АП УРСР, т. II. К., 1949, стор. 80, табл. II, рис. 12.

²¹ І. К. Swiesznirow. Kultura komarowska..., табл. XIII, 2, 3, 9, а також в Тетерівці і Харалузі.

Своєрідність цього типу відзначили М. Ю. Смішко та В. Б. Нікітіна (однак остання, об'єднуючи в одну групу кераміку з Тетерівки, Корчака і хут. Вили ²², не звернула уваги на аналогічні миски в Могілянах і деяких пунктах Хмельницької області). Подібні форми посудин виявлено також у Нітишині ²³ (рис. 3, 13) і Лепесівці ²⁴ (рис. 3, 8, 10).

Згадані біконічні посудинки-кубки засвідчені лише двома уламками (рис. 1, 16, 17). За формою їх можна порівняти з деякими кубками білогрудівської (другої групи, за С. С. Березанською) і висоцької культур ²⁵.

Кілька слів про опубліковані М. Ю. Смішком черпаки ²⁶. Подібні черпаки виявлено останнім часом у Могілянах у комплексах зарубинецької культури ²⁷. Вони є також на зарубинецьких пам'ятках білоруського Полісся, наприклад на могильниках Отвержичі, Велемичі ²⁸. Натомість значно менше аналогій дають пам'ятки культур, синхронних з Могілянами. Це схиляє нас до думки, що черпаки, визначені як посуд ранньозалізного періоду (до речі, виявлені поза комплексами поховань), слід віднести до зарубинецької культури.

Щодо часу існування могильника висунуто кілька гіпотез. На підставі перших знахідок М. Ю. Смішко визначив його як пам'ятку ранньозалісної доби ²⁹. Уточнюючи цю дату і вказуючи на деяку консервативність культури Південного Полісся, О. І. Тереножкін припускає, що могильник існував від другої половини VII до початку VI ст. до н. е. ³⁰ В свою чергу, Я. Домбровський зауважив, що появу пам'ятки слід, мабуть, віднести до кінця бронзової або початку залісної доби ³¹. Підставою для цього він вважає ті самі біконічні горщики з отворами і валиками, які, на думку дослідника, є місцевою адаптацією форми лужицької культури й орнаменту — білогрудівської.

Проведене нами порівняння окремих типів посуду з Могілян і кераміки краще датованих пам'яток лісостепової зони вказує приблизно на VII ст. до н. е. Так, хронологічною ознакою горщиків є, як відомо, розміщення валиків. В даному випадку маємо на увазі екземпляри з двома валиками (які репрезентують перехідний етап від горщиків з валиком на шийці до таких, що мають його лише під вінцями ³²) і тільки з одним, розміщеним відразу під вінцями. В Могілянах останні горщики трапляються в таких самих комплексах, як і біконічні (поховання № 4, 7), або разом (поховання № 1, 1955 р.), тому не можна вважати, що біконічні горщики виступають тут раніше від інших. Немає також підстав трактувати як набагато давніші зразки прикрашені валиками з незімкнутими кінцями, бо й на інших пам'ятках ранньоскіфського періоду лісостепової зони цей тип оздоблення вживався аж до початку VI ст. до н. е. ³³

²² В. Б. Нікітіна. Поселение раннего железного века..., стор. 85—86.

²³ О. І. Тереножкін. Пам'ятки скіфів-орачів..., рис. 5; 7, 9, 11, 19. Розвідка В. І. Канівця.

²⁴ Розкопки М. О. Тиханової.— Фонди Державного Ермітажу, № 13, 17, 19, 20, 26, 35, 38, 63 та ін.

²⁵ С. С. Березанська. Кераміка..., стор. 60; I. Szaraniewicz. Smentarzysko przedhistoryczne we wsiach Czechy i Wysocko w pow. Brodzkim.— Teka konserwatorska, t. II. Lwów, 1898, табл. А 8; D 77, 81.

²⁶ О. І. Тереножкін. Пам'ятки скіфів-орачів..., рис. 4, 5, 7, 8.

²⁷ Матеріали з розкопок К. В. Каспарової, 1970 р.

²⁸ К. В. Каспарова. Могильник и поселение у деревни Отвержичи. Новые данные о зарубинецкой культуре в Приднепровье.— МИА, 160. М., 1969, стор. 131, рис. 12—14; Ю. В. Кухаренко. Зарубинецкая культура.— САИ, Д—1—19, табл. 7, 6—9.

²⁹ М. Ю. Смішко. Погребения..., стор. 57.

³⁰ О. І. Тереножкін. Пам'ятки скіфів-орачів..., стор. 29.

³¹ Я. Домбровський. Проблемы..., стор. 85, 86.

³² А. И. Тереножкин. Предскифский период на днепровском Правобережье. К., 1961, стор. 76, 77.

³³ Г. Т. Ковпаненко. Памятники раннескифского времени Каневщины.— Проблемы скифской археологии.— МИА, № 177, 1971, стор. 119, рис. 2, 1.

Враховуючи це, ми вважаємо, що хронологічна різниця між окремими похованнями в Могилянх не була значною і що всі вони датуються приблизно в межах VII, можливо, початку VI ст. до н. е.

Серед аналогій, наведених для матеріалів з могильника, ми вказали низку пам'яток у Ровенській, Хмельницькій і Житомирській областях. Засвідчені вони здебільшого поселеннями (див. додаток). У розташовані останніх немає якоїсь особливості. Навіть поверхові дослідження підтверджують, що основним типом, властивим для цієї території, є неукріплені поселення. Розміщені вони поблизу річок, в доступних місцях, іноді на дюнних підвищеннях, подібно до більшості синхронних пам'яток Волині та Полісся. Припускаємо, що найхарактернішими для них, як і для інших поселень цього часу, були землянкові житла³⁴. Тому єдиним матеріалом, який можна використати для характеристики культури цих поселень, є кераміка.

Як уже вказувалося, важливими ознаками кераміки, що найкраще характеризують «могилянський тип», є: 1) гладка, іноді легко пролощена поверхня, світло-коричнева з темнішими плямами у горщиків і коричнева та сіра у мисок; 2) стрункі форми горщиків; 3) відносно тонкі ребристі валики — гладкі, відтягнуті або наліплені, з відбитками пальців і нігтів, нанесеними досить рідко; 4) дуже розхилені стінки мисок; 5) дві основні форми вінець у мисок — а) різко нахилені до середини, б) широкі, горизонтально або скісно сформовані, з виступами на їхньому зовнішньому краю.

Якщо використати ці п'ять ознак для визначення ареалу пам'яток з керамікою могилянського типу, то на основі сучасних даних маємо таку картину: пам'ятки, на яких засвідчені усі п'ять ознак, розташовані у відносно невеликій зоні, що охоплює південно-східну частину Ровенської, північні окраїни Хмельницької і південно-західні Житомирської областей. В межах дальших районів зберігаються лише горщики, миски набирають загальнопоширених форм з плавно нахиленими до середини вінцями. Така локалізація пам'яток, умовно названих нами «могилянським типом», узгоджується з територією, визначеною О. І. Тереножкіним для групи ранньоскіфських пам'яток Південного Полісся³⁵ (рис. 4).

Але, крім цілого ряду споріднених рис, кожний керамічний комплекс, взятий окремо, не повторює точних і виключно могилянських форм. Так, посуд з поселень східної території (Житомирська область) має значно більше спільних рис з керамікою передскіфського і ранньоскіфського часу середньодніпровської зони³⁶. В керамічних комплексах південних окраїн (Лепесівка, Крем'янець) є окремі деталі, характерні для культури фракійського гальштату (миски, прикрашені канелюрами, онуклобок, з виступами горщики) (рис. 1, 20). В пам'ятках західних районів (Крилів, Більче) разом з гладкостінною керамікою виступають високі тюльпаноподібні горщики, близькі до могилянських I і III груп, але з шорсткою або смугастою поверхнею, що характерна, як відомо, для посуду культурних комплексів Західного Надбужжя (рис. 1, 6; 2, 3)³⁷.

О. І. Тереножкін висловив думку, що пам'ятки типу Могилян — це периферійний прояв чорноліської культури ранньоскіфського часу з керамікою, на якій позначились місцеві елементи, засвоєні висоцькою культурою. Він вбачає у могилянському посуді повторення форм та орнаментациі керамічного матеріалу другої половини VII ст. до н. е. з басейну р. Тясмин³⁸.

³⁴ Житла були виявлені в селах Костянець (розкопки автора 1963 р.), Великий Олексин (дослідження І. К. Свешникова 1961 р.).

³⁵ О. І. Тереножкін. Пам'ятки скіфів-орачів...

³⁶ Наприклад, поселення в с. Троянів Житомирської області (О. І. Тереножкін. Пам'ятки скіфів-орачів..., рис. 2).

³⁷ Л. И. Крушельницкая. Памятники раннежелезного времени в верховьях Западного Буга.— СА, № 3. М., 1971, стор. 59, 61, рис. 1, 2.

³⁸ О. І. Тереножкін. Пам'ятки скіфів-орачів..., стор. 29.

Погоджуючись з думкою про те, що пам'ятки типу Могилян можна трактувати як локальний варіант культури ранньоскіфського часу території Лісостепу, маємо й певні застереження. На наш погляд, горщики з Могилян набагато стрункіші від поширених на території Лісостепу, в тому числі горщиків з масивними валиками жаботинського типу. Крім того, як на незначну кількість знахідок, тут чимало мисок, що не можуть повторювати форм кераміки з басейну р. Тясмина, оскільки належать

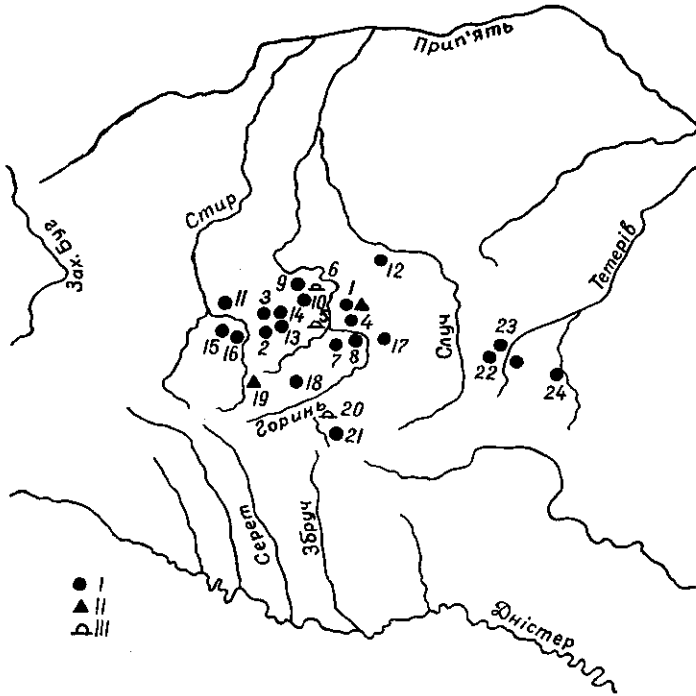

Рис. 4. Карта пам'яток ранньозалізного періоду з керамікою могилянського типу:

I — поселення; II — ґрунтові поховання; III — кургани; 1 — Могиляни, 2 — Мирогоща, 3 — Крилів, 4 — Стадники, 5 — Сивки, 6 — Забороль, 7 — Сутець, 8 — Кургани, 9 — Великий Олексин, 10 — Зозів, 11 — Більче, 12 — Харалуг, 13 — Липа, 14 — Костянець, 15 — Верба, 16 — Дубно, 17 — Нітишин, 18 — Лепесівка, 19 — Крем'янець — Куликів, 20 — Міклаші, 21 — Волхівці, 22 — Корчак, 23 — Тетерівка — Вили, 24 — поселення на р. Гнилоп'яті.

до дещо ранішого часу. З другого боку, на пам'ятках могилянського типу немає парадного орнаментованого посуду, значно поширеного на Правобережжі³⁹. В свою чергу, з висоцькими можна лише зіставити неорнаментовані тюльпаноподібні горщики і біконічні. Останні з'являються у висоцькій культурі вже на пізньому етапі її розвитку, можливо, під впливом тарнобжеської групи лужицької культури.

Говорячи про лужицький вклад у формування культурних комплексів України в кінці бронзового — на початку залізного періодів, Я. Домбровський вказує на обряд поховань у Могилянах⁴⁰. Без сумніву, трупоспалення в урнах свідчить про однакові поховальні традиції у стародавнього населення обох культур. Але поширення цього обряду на даній території у ранньозалізному часі не можна розглядати тільки як результат запозичення цих традицій від лужицьких племен. Поховальний обряд є одним з найконсервативніших ритуалів, відхід від якого пов'язаний зі

³⁹ Л. І. Вязмітіна, Є. Ф. Покровська. Поселення VII—VI ст. до н. е. в околиці с. Жаботин.— АП УРСР. К., 1956, стор. 38 і далі. Маються на увазі опуклобокі вази, миски і черпаки.

⁴⁰ Я. Домбровський. Проблеми..., стор. 86.

змінами у складі населення. В цьому випадку він має цілком закономірне підгрунття. На думку О. І. Тереножкіна, трупоспалення в урнах — єдиний поховальний обряд у північній частині Лісостепу і Південному Поліссі в передскіфський час⁴¹. Про це пише і С. С. Березанська, вказуючи на особливість ідеологічних уявлень населення білогрудівської культури в північних районах її поширення⁴².

Таким чином, на підставі сучасного стану досліджень можемо говорити про наявність у зоні стику Південного Полісся і Західної Волині групи пам'яток, споріднених з культурою Лісостепу, але з виразними локальними особливостями. У формування цієї групи значний вклад внесли елементи, що збереглися від попередніх культур. Однак припускаємо, що в період її існування на території Західної Волині відбувається також деяке переміщення населення. Це, мабуть, і було причиною появи могильників з поховальним ритуалом, відмінним від могилянського (наприклад, поодинокі кургани з трупопокладеннями в селах Шекеринці, Міклаші Хмельницької і Сивки Ровенської областей та з трупоспаленням (?) в с. Забороль на Ровенщині, а також безкурганне поховання з трупопокладенням в Городку Волинської області, біля якого виявлено цвяхоподібні серезки скіфського типу)⁴³.

Про далішу долю пам'яток могилянського типу зауважимо, що наявність на деяких з них посуду милоградської культури (Харалуг⁴⁴, Зозів, Великий Олексин, Мирогоща, Забороль⁴⁵ Ровенської, Лепесівка Хмельницької областей⁴⁶ та ін.) свідчить про можливість зіткнення цих культур. Не виключено також, що милоградська культура витіснила частково могилянську групу з її території.

Не знаємо, як склалися у ранньоскіфський час відносини з іншими локальними групами Волині і Верхньої Наддністрянщини, а також з лужицькими пам'ятками, поширеними у той час на північ (басейн Прип'яті), які Ю. В. Кухаренко визначив як пізньоульвівецькі⁴⁷.

Приблизно в IV ст. до н. е. на західних окраїнах території поширення пам'яток могилянського типу з'являються поселення поморської культури (Крилів)⁴⁸. Але поява їх пояснюється просуненням на ці землі нової етнічної групи, мабуть, нічим не пов'язаної з населенням, яке залишило нам старожитності могилянського типу*.

ДОДАТОК

Карта пам'яток ранньозалізного періоду на території Західної Волині **

Могиляни. На території села в ур. За гайком виявлено сліди поселення. Підйомні керамічні знахідки репрезентують горщики з гладкою поверхнею, карбованим краєм вінець і отворами під ними⁴⁹.

⁴¹ А. И. Тереножкин. Предскифский период..., стор. 46.

⁴² С. С. Березанська. Кераміка..., стор. 68.

⁴³ О. І. Тереножкін. Пам'ятки скіфів-орачів..., стор. 31, 32; S. Radziwiński. Zbiór wiadomości do antropologii krajowej, t. III. Kraków, 1879, стор. 66, 67; J. Fitzke. Badania archeologiczne w Gródku, pow. Łuck.—Swiatowit, t. XVII—1936/37. Warszawa, 1938, стор. 337.

⁴⁴ Розвідка автора.— Фонди ІСН.

⁴⁵ І. К. Свешніков. Пам'ятки милоградської культури в басейні р. Горинь.— Археологія, 2, 1971, стор. 68—80.

⁴⁶ Розкопки М. О. Тиханової 1960 р. Фонди Державного Ермітажу, № 10 754, 12 325.

⁴⁷ Ю. В. Кухаренко. Древнее Полесье. Автореф. М., 1965, стор. 12, 13.

⁴⁸ Л. І. Крушельницька. Поселення поморської культури у Ровенській області.— Археологія, т. XXI. К., 1968, стор. 194.

* Автор використав неопубліковані матеріали усіх згаданих дослідників.

** Це пам'ятки, в кераміці яких є спільні риси з могилянською.

⁴⁹ М. А. Пелешин. Нові матеріали до археологічної карти Волині.— МДАПВ, № 3. К., 1961, стор. 146.

Стадники Острозького району Ровенської області. На правому березі р. Горинь, в ур. Окіп розвідкою В. І. Канівця було зібрано кераміку могиллянського типу: уламки мисок з різко нахиленими до середини вінцями та гладких горщиків.

Сивки Острозького району Ровенської області. В кургані № 5 С. Радзімінський розкопав трупокладення, що супроводжувалося струнким тюльпаноподібним горщиком з двома валиками і великим черпаком, орнаментованим геометричним візерунком⁵⁰.

Сутець Острозького району Ровенської області. На полі ур. Качани зібрано уламки горщиків і мисок ранньозалізного періоду. Поверхня їхня зглажена. На окремих уламках вінець горщиків є відтягнуті або наліплені валики і рядок отворів. Миски повторюють форми могиллянських: з різко загнутими до середини вінцями.

Кургани Острозького району Ровенської області. Перша археологічна розвідка була проведена тут В. І. Канівцем (1952 р.), у 1971 р. це місце перевірене автором. В ур. Високий Берег разом з керамікою комарівської культури траплялися уламки коричневих горщиків з валиками і сірих мисок, пролощених всередині.

Великий Олексин Ровенського району Ровенської області. На території ур. За річкою І. К. Свешніков (1961 р.) виявив багатшарове поселення, один шар якого належить до ранньозалісної доби. Шурфами відкрито сліди землянок і розвали глиняних печей. Одну піч розчищено, вона, ймовірно, мала куполоподібну форму. Черинь її (діаметром 1,3 м) складався з трьох нашарувань: двох підмазаних глиною і однієї вимстки з черепків.

Реконструкція посуду відтворює кілька форм тюльпаноподібних горщиків (І і ІІ груп) (рис. 1, 4, 8, 9; 2, 7, 9). Вони мають гладку, легко пролощену поверхню коричневого кольору і орнамент з отворів і валиків. Останні розміщені й на тулубі, досить тонкі та гладкі, іноді розчленовані дрібними ямками. Кінці валиків на тулубі заходять один за один (рис. 1, 8).

Там же знайдено кілька фрагментів коричневого пролощеного черпака.

Зозів Ровенського району. Розкопки проведені у 1963 р. експедицією під керівництвом І. К. Свешнікова. В ур. Кут виявлено сліди культурного шару і одну яму, за матеріалами якої можна датувати цю пам'ятку початком залізної доби. Яма овальна (0,82×2 м), з рівним дном (глибина 1,38 м). В заповненні, крім вугілля, обматки, каміння, тваринних кісток, були уламки посуду — частини тюльпаноподібних горщиків з «горошинками», отворами і валиками.

Залишки культурного шару поселення цього самого часу виявлено в Зозові і ур. Придатки. Знайдений там цілий горщик типовий для ІІ групи. Він високий, стрункий, без орнаменту, має коричневу гладку поверхню (рис. 2, 5)⁵¹.

Розвідкою у Ровенському районі зібрано підйомні матеріали ще на таких поселеннях ранньозалізного періоду: с. *Каравичі* (ур. Валитини, 1961 р.), хут. *Михайлівка* (1962 р.), с. *Ремель* (1962 р.), с. *Суботівка* (на урочищах Кедонщина і біля птахоферми, 1963 р.), с. *Сморжів* (ур. Плесо, 1962 р.). Останнє було відкрите експедицією Ю. М. Захарука 1959 р.⁵²

Більче Млинівського району Ровенської області. У фондах Луцького краєзнавчого музею зберігається горщик тюльпаноподібної видовженої форми з отворами під вінцями, який можна зарахувати до І групи могиллянського типу. Поверхня його світло-коричнева, але шорстка (рис. 1, 6)⁵³. Місце знахідки невідоме.

Грабовець Млинівського району Ровенської області. Розвідкою біологічного музею Київського університету (1966 р.) виявлено поселення, на поверхні якого траплялися уламки жовто-коричневих і легко пролощених тюльпаноподібних горщиків з валиками і отворами під вінцями.

Харалуг Корецького району Ровенської області. Перевіряючи місця знахідок стародавніх залізобудовних об'єктів, автор виявила сліди багатшарового поселення. Воно розташоване в ур. Річечина, за 1,5 км на схід від села. В розкопаних тут траншеях зібрано кераміку комарівської культури (рис. 3, 19) і ранньозалізного періоду: кілька уламків горщиків і мисок могиллянського типу та посуду мілоградської культури⁵⁴. Два останні супроводжувались відходами залізного виробництва (шлаків і криці).

Мирогоща Дубнівського району Ровенської області. Розвідувальні розкопки були проведені автором у 1963 р. В ур. Пісочник, розташованому на північному схилі гори, приблизно за 800 м на південь від села, в траншеї (площею 0,5—1,4 м) відкрито залишки круглої ями (діаметр 1,7 м). У перерізі вона напівкругла. В ямі розчищено шар попелу, під яким знайдено кілька уламків горщиків тюльпаноподібної форми (рис. 1, 11). Поверхня їхня гладка, коричнева, прикрашені вони валиками та отворами.

Крилів Дубнівського району. У 1963 р. автором досліджено багатшарове поселення, розташоване на горбі (ур. Городи), на лівому березі р. Стубли, що омиває його

⁵⁰ S. Radziński. Вказ. праця, стор. 66, 67.

⁵¹ І. К. Свешніков. Звіти з роботи Ровенської археологічної експедиції за 1961—1963 і 1966 рр.—Зберігаються у відділі археології ІСН АН УРСР. Горщик — в археологічному музеї Львівського університету (відділ ранньозалізного періоду).

⁵² Дані взято із звітів І. К. Свешнікова за вказані роки.

⁵³ Фонди Луцького краєзнавчого музею, № А—85.

⁵⁴ Розкопки автора 1971 р.

з півдня і сходу. На площі поселення виявлено шість споруд, які належали до різних культур, крім того, яму ранньозалізної доби. В її заповненні зібрано уламки горщиків, аналогічних могилянським (І групи) (рис. 1, 10). Деякі мають гладку коричневу або буру поверхню і тонкі валики на опуклості тулуба (рис. 1, 7).

Тут розчищено також частини великого тюльпаноподібного горщика, аналогічного за формою посудинам ІІІ групи (рис. 2, 3). Відрізняється він, однак, фактурою поверхні, що нагадує більше шорсткі смугасті горщики лежницького типу⁵⁵, а також розміщенням другого валика (нижче половини висоти).

Липа Дубнівського району. В Дубнівському краєзнавчому музеї зберігаються уламки горщиків з цього села, за фактурою подібних до могилянських (рис. 1, 12)⁵⁶.

Костянець Дубнівського району. На північному схилі гори (ур. Горби), приблизно за 0,5 км на схід від села, автор відкрила двошарове поселення доби енеоліту і раннього заліза. До останнього, крім слідів культурного шару і знищеної землянки, належить невелика кругла яма (діаметром 1,4, глибиною 0,9 м), на дні якої розчищено сліди вогнища. Окремі куски вугілля і попелі заповнювали яму від глибини 0,5 м до дна. В шарі попелу знайдено кілька уламків посуду, які можна віднести до могилянської групи.

В 1961—1966 рр. у Дубнівському районі було відкрито поселення ранньозалізної доби в с. *Варковиці* (ур. Забувель, 1962), с. *Коблин* (1966), с. *Білобережжя* (1963), *Замлиння* (Городи, 1963), с. *Верба* (острів, 1964), *Дубно* (Чесний Хрест, 1966). Матеріали з цих поселень свідчать про культурну близькість і синхронність з пам'ятками могилянської групи⁵⁷.

Пам'ятки Житомирщини опубліковані в основному О. І. Тереножкіним і С. С. Березанською, але кілька з них, що лише частково згадані В. Б. Нікітіною (*Корчак, Вилли*), — це об'єкт пізніших розвідок І. П. Русанової⁵⁸.

Цікавими є розташовані неподалік від Могилян поселення в *Нігишні* і *Волхівцях*, кургани в с. *Міклаші* (розвідки В. І. Канівця, матеріали частково опубліковані О. І. Тереножкіним)⁵⁹, а також поселення в с. *Лепесівці* (багатошарова пам'ятка, досліджена М. О. Тихановою)⁶⁰ Хмельницької області.

З пам'яток інших областей слід згадати *Городок* Луцького району, де поряд з безкурганним трупопокладенням виявлено цвяхоподібні сережки скіфського типу⁶¹, і *Куликів* поблизу Кременця Тернопільської області, де у 1937 р. була відкрита печера, заповнена людськими кістками, що супроводжувалися горщиками, черпаками і мисками ранньозалізної періоду⁶².

Л. И. КРУШЕЛЬНИЦКАЯ

Памятники могилянского типа

Резюме

Данные о первых раскопках могильника раннежелезного времени в с. Могиляны Ровенской области были частично опубликованы М. Ю. Смишко (1955 г.). В настоящей статье приведены новые материалы, полученные в результате дополнительных исследований могильника (1970 г.) и синхронных памятников Западной Волыни.

Анализируя керамику, автор выделяет характерные для Могилян формы и на этом основании определяет приблизительную территорию распространения памятников могилянского типа (районы юго-восточной части Ровенской, северной Хмельницкой и юго-западной Житомирской областей) и время их существования (VII — начало VI в. до н. э.).

Культура этих памятников рассматривается как родственная предскифским и раннескифским культурам украинской Лесостепи, но с выразительными локальными особенностями. В формировании ее значительный вклад внесли элементы, сохранившиеся на этой территории от культур конца бронзового периода.

⁵⁵ Л. И. Крушельницкая. Памятники раннежелезного времени...

⁵⁶ Фонди Дубнівського краєзнавчого музею.

⁵⁷ Дані взяті із звітів І. К. Свешнікова про роботу Ровенської археологічної експедиції за вказани роки.— Архів ІСН АН УРСР у Львові.

⁵⁸ Фонди ІА АН СРСР.

⁵⁹ О. І. Тереножкін. Пам'ятки скіфів-орачів..., стор. 30, 31.

⁶⁰ Фонди Державного Ермітажу, № 1456а.

⁶¹ J. Titzke. Вказ. праця, стор. 337.

⁶² A. Sypkałowski. Materiały do pradziejów Wołynia i Polesia wołyńskiego. Warszawa, 1961, табл. XIII.